

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1976

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚ. Κ. ΛΟΥΡΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ.— **Νέαι ειδήσεις περι Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου εκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας, ὑπὸ Μαρίας Κωνσταντουδάκη ***. Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδου.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδος, παρουσιάζων τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς δεσποινίδος Μαρίας Κωνσταντουδάκη ὑπὸ τὸν τίτλον «Νέαι ειδήσεις περι Δομηνίκου Θεοτοκοπούλου εκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας», εἶπε τὰ ἑξῆς:

Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη εἶναι καρπὸς τῶν εἰς τὰ βενετικά ἀρχεῖα ἐρευνῶν τῆς γνωστῆς καὶ ἐξ ἄλλων δοκίμων ἐργασιῶν αὐτῆς περι τῶν ἐν Κρήτῃ ζωγράφων τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος νεαρᾶς ταύτης ἐρευνητρίας, ὑποτρόφου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν. Παρουσιάζων τὴν σημαντικὴν ταύτην ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὴν ιδιότητά μου καὶ ὡς ἱστορικοῦ τῆς τέχνης καὶ ὡς Προέδρου τῆς Ἐποπτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἐν λόγῳ Ἰνστιτούτου, τὸ ὁποῖον τελεῖ, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας, δρώττομαι τῆς εὐκαιρίας, διὰ νὰ ἐξάρω τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συντελουμένην ἀπὸ ἐτῶν ἐν τῷ ἰδρύματι τούτῳ λίαν καρποφόρον ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Ὁ κ. Μανούσακας ἐχειραγώγησεν δμάδα ὑποτρόφων τοῦ Ἰνστιτούτου εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ πολυτίμου Ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης καὶ ἰδοὺ σήμερον, ὅτι ἡ ἐξ αὐτῶν δεσποινὶς Κωνσταντουδάκη εἶχε τὴν τύχην νὰ ἀνακαλύψῃ εἰς τὴν σειρὰν «Memoriali» τοῦ Ἀρχείου τούτου, ἀθθεντικά ἔγγραφα, ἀναφερόμενα εἰς τὸν

* MARIE CONSTANDOUDAKI, *Nouveaux documents sur Doménicos Théotocopoulos (el Greco) découverts dans les Archives de Venise.*

ἐπιφανέστατον Ἑλληνα ζωγράφον Δομήνικον Θεοτοκόπουλον, τὸν παγκοσμίου φήμης Greco (1541 - 1614).

Ὡς γνωστὸν αἱ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας εἶχομεν μέχρι τοῦδε περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δρασεως τοῦ Θεοτοκοπούλου κατὰ τὴν περίοδον τῆς νεότητός του εἰς τὴν γενέτειράν του, τὸν Χάνδακα (τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον), πρωτεύουσαν τότε τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης, ὡς καὶ περὶ τῆς ἐντεῦθεν ἐγκαταστάσεώς του εἰς Βενετίαν, ἦσαν πενιχρόταται. Διὰ τὴν ἐν Χάνδακι παρουσίαν του εἶχεν εὑρεθῆ μία καὶ μόνη ἀρχαιακὴ μαρτυρία πρὸ δεκαπενταετίας ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἱστοριοδίφου Κωνσταντίνου Μέρτζιου, εἰς πωλητήριον συμβόλαιον τῆς 6ης Ἰουνίου 1566. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο οὐδὲν ἄλλο παρῆκε περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Θεοτοκοπούλου πλὴν τῆς ἐν ἀντιγράφῳ ὑπογραφῆς του ὡς μάρτυρος εἰς τὸ συμβόλαιον τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ ἡ μοναδικὴ μαρτυρία αὕτη ἦτο σημαντικὴ, διότι ἐπιστοποιεῖ τὴν παρουσίαν αὐτοῦ, ὡς ἀνεγνωρισμένου ἤδη ζωγράφου («μαΐστρου») ἐν Χάνδακι, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἱστορικοὶ καὶ κριτικοὶ τῆς τέχνης τὸν ἐθεώρουν ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἐγκατεστημένον ἐν Βενετίᾳ.

Ἄφ' ἐτέρου διὰ τὴν ἐν Βενετίᾳ παρουσίαν τοῦ Θεοτοκοπούλου οὐδεμία μέχρι τοῦδε ἀρχαιακὴ μαρτυρία εἶχεν εὑρεθῆ καὶ μόνον ἕξ ἐμμέσων πληροφοριῶν (κυρίως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Giulio Clovio πρὸς τὸν καρδινάλιον Farnese περὶ ἐλεύσεως εἰς Ρώμην «νεαροῦ ἐκ Χάνδακος ζωγράφου» μαθητοῦ τοῦ Tiziano, χρονολογουμένης ἀπὸ 16ης Νοεμβρίου 1570) συνῆγον οἱ βιογράφοι του ὅτι οὗτος εἶχεν ἀφικθῆ εἰς Βενετίαν, πάντως πρὸ τῆς χρονολογίας ταύτης.

Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως τῆς ἐρεῦνης, εἶναι εὐνόητον πόσον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀνεύρεσις ἄλλων, θετικωτέρων, καὶ δὴ ἀρχαιακῶν εἰδήσεων, δυναμένων νὰ διαφωτίσουν τὴν σκοτεινὴν ταύτην περίοδον τῆς ζωῆς τοῦ ζωγράφου καὶ μάλιστα νὰ περιορίσουν τὴν χρονικὴν ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν δύο προαναφερθεισῶν χρονολογιῶν (6 Ἰουνίου 1566 καὶ 16 Νοεμβρίου 1570), καὶ νὰ προσδιορίσουν οὕτως ἀκριβέστερον τὴν ἐκ Χάνδακος ἀναχώρησιν αὐτοῦ καὶ τὴν ὀριστικὴν εἰς τὴν Δύσιν ἐγκατάστασίν του, ἣτις ἔμελλε νὰ ἔχη ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν μετέπειτα ἐκπληκτικὴν σταδιοδρομίαν του ὡς καλλιτέχνου.

Καὶ ὄντως ἡ Κωνσταντουδάκη ηὑτύχησε νὰ ἀνακαλύψῃ τοιαύτας νέας καὶ ἀσφαλεῖς ἀρχαιακὰς μαρτυρίας, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ πρώτη μαρτυρία εἶναι ἔγγραφον ὑπὸ χρονολογίαν 26 Δεκεμβρίου 1566, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ἐζήτησε καὶ ἔλαβε τὴν ἄδειαν παρὰ τῆς Βενετικῆς Διοικήσεως τῆς Κρήτης νὰ ἐκποιήσῃ διὰ λαχνοῦ (poner al lotto) ζωγραφικὸν πίνακά του, ἀφοῦ ἐκτιμηθῆ ὑπὸ ἐμπειρογνομόνων ἡ ἀξία του. Ἡ

μαρτυρία αυτή είναι πολύτιμος, διότι ἐξ αὐτῆς μανθάνομεν πρῶτον ὅτι ὁ ζωγράφος εὐρίσκετο εἰσέτι εἰς τὸν Χάνδακα μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ 1566 τοῦλάχιστον (ἢ διατυπωθεῖσα ἄρα ὑπὸ Μέρτζιου ὑπόθεσις ὅτι εἶχεν ἀπέλθει εἰς Βενετίαν ἤδη τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους τούτου ἀποδεικνύεται ἐσφαλμένη). Πληροφοροῦμεθα ἀκολούθως ὅτι εἶχε φιλοπονήσει εἰκόνα τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ (πιθανώτατα τῆς Σταυρώσεως) ἐπὶ χρυσοῦ βάθους (dorato), ἄρα κατὰ τὴν βυζαντινὴν τεχνοτροπία. Τοιουτοτρόπως ἀποκτιῶμεν τὴν μοναδικὴν μέχρι σήμερον ἀρχαιακὴν μνεῖαν περὶ ἀγνώστου, νεανικοῦ ἔργου τοῦ Θεοτοκοπούλου καὶ ὁδηγοῦμεθα εἰς τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς πρώιμου καλλιτεχνικῆς δραστηριότητός του ἐν Κρήτῃ, ἀπλῶς ὑποτιθεμένης μέχρι τοῦδε ἢ καὶ ἀμφισβητουμένης. Τὸ αὐτὸ ἔγγραφον ἀναφέρει περὶ τὰ ἔτι ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ νεαροῦ τότε (μόλις 25ετοῦς) Κρητὸς ζωγράφου ἐξετιμήθη τὴν ἐπομένην (27 Δεκεμβρίου 1566) ὑπὸ δύο ἄλλων ζωγράφων τοῦ Χάνδακος (ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος εἶναι ὁ λίαν γνωστὸς καὶ σημαντικὸς καλλιτέχνης Γεώργιος Κλόντζας), οἵτινες καὶ ὥρισαν δι' αὐτὴν λίαν ὑψηλὰς τιμὰς: ὁ εἰς ὀγδοήκοντα καὶ ὁ ἕτερος ἐβδομήκοντα δουκάτα. Ὁ Θεοτοκόπουλος ἐδέχθη νὰ κληρωθῇ ἡ εἰκὼν του εἰς τὴν τιμὴν τῶν ἐβδομήκοντα δουκάτων καὶ ἔλαβε παρὰ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τὴν σχετικὴν ἄδεια. Φαίνεται ἐκ τούτου ὅτι θὰ εἶχεν ἄμεσον ἀνάγκην χρημάτων ἴσως διὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἐπικειμένου εἰς Βενετίαν ταξιδίου του. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ διὰ κληρώσεως ἐκποίησης ἀντικειμένων δὲν ἦτό τι ἀσύνηθες κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα εἰς τὴν Βενετίαν καὶ τὰς κτήσεις της. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀπητεῖτο πρὸς τοῦτο καὶ ἄδεια τῶν Ἀρχῶν καὶ καθορισμὸς δι' ἐκτιμήσεως τῆς ἀξίας τῶν ἀντικειμένων, πρὸς ἀποφυγὴν παντὸς εἴδους καταχρήσεων ἢ τεχνασμάτων, ἀναλόγων πρὸς τὰς λαθροχειρίας, αἱ ὁποῖαι, ὡς γνωρίζομεν, συμβαίνουν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας εἰς τὰς κληρώσεις τῶν λαχείων.

Τὸ δεύτερον ὑπὸ τῆς δεσποινίδος Κωνσταντουδάκη ἀνακαλυφθὲν ἔγγραφον, ὑπὸ χρονολογίαν 18 Αὐγούστου 1568, συνιστᾷ τὴν πρώτην καὶ μόνην μέχρι σήμερον γνωστὴν ἀρχαιακὴν μνεῖαν τῆς παρουσίας τοῦ Δομηνικοῦ Θεοτοκοπούλου ἐν Βενετία. Διὰ τοῦ ἔγγραφου τούτου ὁ Δούκας τῆς Κρήτης διατάσσει τὸν Μανώλην Ντατσούπρη - Ματζαπέταν νὰ παραδώσῃ εἰς τὸν ἀποδέκτην τῶν σχεδίων, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἐγχειρίσει εἰς τὸν Ντατσούπρη ἐν Βενετία ὁ μαῖστρος Μενεγῆς Θεοτοκόπουλος, διὰ νὰ δοθοῦν εἰς τὸν ἐν Χάνδακῃ Τζώρτζην Σιδέρην Καλαποδᾶν, γνωστὸν εἰς ἡμᾶς καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν ὡς σχεδιαστὴν καὶ χαρτογράφον. Ἡ τοιαύτη ιδιότης τοῦ ἀποδέκτου καθιστᾷ πιθανώτερον ὅτι ἐπρόκειτο μᾶλλον περὶ σχεδίων σχετικῶν πρὸς τὴν χαρτογραφίαν, τῶν ὁποίων οὗτος εἶχεν ἀνάγκην καὶ οὐχὶ περὶ ἔργων αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοτοκοπούλου. Ἡ ὑπὸ τούτου ἐκτέλεσις τῆς τοιαύτης

παραγγελίας τοῦ συμπολίτου καὶ ὁμοτέχνου του δεικνύει ὅτι ὁ Δομήνικος εἶχεν ἤδη κατὰ τὴν χρονολογίαν ταύτην ἐνταχθῆ εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ζωὴν τῆς βενετικῆς πρωτεύουσας, ἐνῶ παραλλήλως διετῆρει εἰσέτι δεσμούς μετὰ τὴν γενέτειράν του νῆσον Κρήτην.

Τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον ἀνακοινούμενον σήμερον ἔγγραφον, ὑπὸ χρονολογίαν 12 Ἰουλίου 1567, δὲν ἀναφέρει μὲν τὸν Δομήνικον Θεοτοκόπουλον, ἀναφέρει ὅμως τὸν ἀδελφόν του Μανοῦσον Θεοτοκόπουλον, ὅστις, ὁμοῦ μετὰ τὸν Τζώρτζην Χορτάτζην (τὸν ποιητὴν τῆς «Ἐρωφίλης» ἄρά γε;) καὶ τὸν Μᾶρκον Ἀστράν (γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυριῶν ζωγράφον) εἶχε διαφορὰς πρὸς τὸν Τζουάνε Σκλάβον, γνωστὸν ἐπίσης ζωγράφον καὶ φερόμενον ὡς Πρόεδρον τῆς ἐν Χάνδακι Ἀδελφότητος τῶν ζωγράφων. Καὶ τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἶναι ἐνδιαφέρον ὅχι μόνον διότι μαρτυρεῖ διὰ πρώτην φορὰν τὴν ἐν Χάνδακι ὑπαρξίν συντεχνίας τῶν ζωγράφων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπλῶς καὶ μόνον ὑπετίθετο μέχρι σήμερον, ἀλλὰ καὶ διότι μᾶς γεννᾷ τὴν ὑποψίαν, μήπως ὁ Μανοῦσος Θεοτοκόπουλος, κατακρατῶν ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς τὴν Ἀδελφότητα, εἰς τὴν ὁποίαν διατάσσεται διὰ τοῦ ἔγγραφου νὰ τὰ ἀποδώσῃ, ἐνήργει ὅχι δι' ἴδιον λογαριασμὸν (ἄφοῦ δὲν ἦτο ζωγράφος, ἀλλ' ἐνοικιαστὴς δημοσίων φόρων καὶ Βαρδιᾶνος, ἦτοι ἐπιμελητὴς τοῦ Ταμείου Προνοίας ναυτῶν), ἀλλὰ διὰ λογαριασμὸν τοῦ ζωγράφου ἀδελφοῦ του Δομηνίου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Δομήνικος εἶχεν ἀναχωρήσει ἐκ Χάνδακος διὰ τὴν Βενετίαν ἀκόμη ἐνωρίτερον, ἤτοι πρὸ τῆς 12ης Ἰουλίου 1567. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποτελεῖ πρὸς τὸ παρὸν παρὰ ἀπλῆν εἰκασίαν. Ἄς τὴν ἐξετάσουν οἱ ἀσχολούμενοι μετὰ τὴν βιογραφίαν του.

Αὐτὸ εἶναι ἐν ὀλίγοις τὸ περιεχόμενον, τῶν ὑπὸ τῆς δεσποινίδος Κωνσταντουδάκη ἀνακαλυφθέντων νέων ἐγγράφων περὶ Δομηνίου Θεοτοκοπούλου, τὰ ὁποῖα αὕτη θὰ παρουσιάσῃ, λεπτομερῶς ἐσχολιασμένα, εἰς τὸν ὁσονοῦπω ἐκδοθησόμενον 12ον τόμον τοῦ (1975) ὑπὸ τὸν τίτλον «Θησαυρίσματα» περιοδικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας.

R É S U M É

Une communication très importante sur des documents nouveaux concernant le célèbre peintre grec Doménicos Théotocopoulos (El Greco) a été présentée le 15e janvier à l'Académie d'Athènes par le professeur Anastase Orlandos. Ces documents, qui ont été récemment découverts dans les Archives d'État de Venise par Mademoiselle Marie Constandou-daki, jeune boursière de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et

Postbyzantines de Venise, viennent jeter une lumière nouvelle à la période de la jeunesse (jusqu'aujourd'hui obscure) de Théotocopoulos. On apprend ainsi du premier document que l'artiste, vivant et travaillant à Candie, sa ville natale, (l'actuel Héraklion de Crète), jusqu'à la fin de 1566 au moins, demanda et obtint de la part des autorités vénitiennes la permission de mettre en loterie un tableau de la Passion du Christ, exécuté par lui (à l'âge de 25 ans) à la manière byzantine, icône que les experts - estimateurs désignés par le Duc de Crète évaluèrent au prix très élevé de 70 ou 80 ducats. Ce document confirme que les débuts de l'activité artistique de Théotocopoulos se situent en Crète. Le deuxième document constitue l'unique témoignage d'archives sur la présence du grand peintre à Venise. Il atteste que celui-ci avait quitté son île natale, pour s'établir à la ville des Doges, déjà au mois d'août 1568 et c'est de Venise qu'il avait envoyé des dessins à un de ses confrères à Candie, le cartographe bien connu Georges Sidéris - Calapodas. Un autre document, de juillet 1567, se rapporte à un litige entre son frère, Manoussos Théotocopoulos, et le Président de la Confrérie des Peintres de Candie, litige auquel Doménicos lui-même ne serait peut-être pas étranger.

Les documents découverts, suivis du commentaire nécessaire, seront prochainement publiés par Mademoiselle Constandoudaki dans le volume 12 (1975) de la revue «Thesaurismata» éditée par l'Institut Hellénique de Venise.